

Zəfirə Ələkbər qızı Məmmədova⁴
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Şərq və Qərb dillərinə mənsub bir çox əcnəbi terminlər işlənir. Onların arasında Qərb dillərinə məxsus ingilis dili mənşəli terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar dilimizdə bir çox sahələri əhatə etməklə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İngilis dilinə məxsus söz və terminlər dilimizdə sadə, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində işlənirlər. Tədqiq etdiyimiz məqalədə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik birləşmələr şəklində işlənən formaları haqqında söhbət açacağıq.

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində işlənən ingilis dili mənşəli terminlər. Bu növ terminlərin heç bir tərəfi şəkilçi qəbul etmir, hər iki tərəf ingilis dilinə məxsus və yaxud bir tərəfi ana dili mənşəli terminlər təşkil edirlər.

Avral-gəmi. Defislə yazılan bu növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə ana dili sözümdən ibarətdir. Sintaktik birləşmə şəklində işlənən bu növ təyini söz birləşməsinin mənası omonimik xüsusiyyətə malik olub, dilimizdə aşağıdakı hallarda işlənir:

- gəmidə bütün komandanın iştirakı ilə görülmə işləri;
- gəmidə ciddi bir işin çox tələsik, bədsənsövma, eyni zamanda hay-küylə görülməsi və bütün işçilərin bu işi həyata keçirilməsi üçün səfərbər edilməsi.

Bufer-dövlət. Birinci tərəfi ingilis dilinə, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus terminlərdən ibarət təyini söz birləşmələri dilimizin ictimai-siyasi sahəsində geniş istifadə edilir. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənən bu terminin mənası «ərəzisi bir-biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif olan dövlətə» deyilir.

Vaqon-restoran. Birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə fransız dilinə məxsus olan bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin dəmiryol sahəsində geniş istifadə edilərək onun lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası dəmiryol qatarlarında restoran üçün ayrılmış xüsusi quruluşa malik olan vaqona deyilir.

Vaqon-vaqon. Reduksiya formasında işlənən bu terminin mənası vaqonlarla, çoxlu vaqon, bir neçə vaqon kimi başa düşülməlidir. Məsələn, S.Rüstəmin şərlərinin birində deyilir: “Buraya ölkənin hər yerindən pambıq vaqon-vaqon, ton-ton göndərilir” və s.

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi tərkibində işlənən ingilis dili mənşəli sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən mənəbə dildə olduğu kimi işləndiyi halda, ana dilinə məxsus söz birləşməsinin ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edərək işlənirlər. Məsələn, futbol komandası, basketbol oyunu, boks əlcəkləri, vaterpol yarışları və s.

S.Cəfərov qeyd edir: “Göründüyü kimi, söz birləşmələri şəklində işlənən bu növ termin-birləşmələrin birinci tərəfi mənəbə dilinə mənsub olub, heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus termin nisbət şəkilçisi qəbul edir” (1, s. 86-94). Lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin dilimizdə elə növlünə rast gəlmək olur ki, onların hər iki tərəfi mənəbə dilinə mənsub olur. Belə tip birləşmələrə aid aşağıdakı terminləri misal gətirmək olar: tennis kortu, boks rinqi və s.

Bu növ termin – söz birləşmələrində bəzi hallarda birinci tərəfi ana dilinə, ikinci tərəf isə ingilis dilinə məxsus olur. Məsələn: çay vağzalı, dəniz vağzalı və s. Mənalari: «paraxodların durduğu yerdə səmişinlər üçün ayrılmış bina» kimi dilimizdə işlədilir. Həmin sözdən dilimizdə yeni yaranmış neologizm – vağzalı, vağzalı oyunu və s. Termin-söz birləşmələri bu qəbildəndir.

3. Tərkibində ingilis dili mənşəli söz işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəf müqabili dəyişkən olur, belə ki, bəzi termin-söz birləşmələrində birinci tərəf ingilis dili, ikinci tərəf isə ana dilinə məxsus, sözlə və yaxud əksinə, birinci tərəf ana dilinə məxsus, ikinci tərəf isə ingilis dilinə aid terminlər təşkil edir. Bu növ elə termin-söz birləşmələrinə rast gəlmək olar ki, hər iki tərəf ancaq ingilis dili mənşəli sözlərdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəf ana dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edir. Bu tip söz birləşmələrinə aid bir neçə misal gətirək: **üzücü doku.**

Göründüyü kimi, bu misalda hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmiş və buna görə də üçüncü növ təyini söz birləşməsinə aid olan bu terminin birinci tərəfi ana dili, ikinci tərəfi isə ingilis dilinə məxsusdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası «gəmilərin təmir olunduğu karxana» kimi başa düşülür.

Dəmiryolu banketi. Hər iki komponenti şəkilçi ilə işlənən bu qəbildən üçüncü növ təyini söz birləşmələri ingilis dilində omonimik səciyyəyə malikdir, belə ki, onun ilk mənası dəmiryolunun yanlarında onun mühafizəsi üçün düzəldilmiş tələ, səngər və s., ikinci mənası isə “gəimnin göyərtəsində ölçü cihazını bərkətmək üçün düzəldilmiş dirək” kimi başa düşülür. İngilis mənşəli bu termin öz mənə xüsusiyyətlərinə görə fransız dilinə məxsus «banket» (məüyyən şəxsin təşkil etdiyi ziyafət) terminindən fərqlənir.

a) Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi

⁴ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

və tədqiqi aktual problemlərdən biridir. Doğrudur, bu halda kifayət qədər tədqiqat işi olsa da, hələ ingilis-Azərbaycan dillərinin müqayisəli materialları əsasında söz birləşmələrinin geniş və hərtərəfli tədqiqi hələ öz hallını tapmamışdır.

R.C.Cəfərov yazır: “İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik birləşmələrin tədqiqi probleminin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi maraqlı dil faktları verir. Belə ki, son illərdə ingilis dilinə marağın artması ilk növbədə ölkəmizin müstəqilliyi ilə bağlıdır ki, bu da öz növbəsində ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi az qala məişətimizə daxil olması ilə əlaqədardır. Hər iki dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr dilin morfoloji quruluşundan asılı olub, onun da birlikdə dəyişir” (2, s. 110-112).

Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələr arasında geniş yer tutan **yanəşmə əlaqəsi** Azərbaycan dilində hər 3 təyini söz birləşməsində özünü göstərir. Bu da hər iki dildə qrammatik cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır. Müqayisə edilən dillər, ingilis və Azərbaycan dillərində isem tipli birləşmələrdə struktur və semantik oxşarlıqlar, komponentlər arasında sintaktik əlaqələrdən yanəşmə iştirak edir. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur. İngilis dilinin isim+isim modelinin qarışığı Azərbaycan dilində hər iki formada təhazir edir:

a) amorf, yəni yanəşmə əlaqəsi ilə yaranan şəkilsiz isim+isim modeli. Bu halda quruluşca tam, lakin semantik-sintaktik cəhətdən qismən uyğun gəlir;

b) morfoloji əlaməti olan 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin quruluşlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Beləliklə, müqayisəli şəkildə öyrənilən İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik birləşmələrdəki komponentlər arasında yanəşmə əlaqəsinin olmasının səbəbi aşağıdakılardır:

- qrammatik cins kateqoriyasının olmaması;
- təyinlə və təyin olunan arasında uzlaşmanın olmaması;
- hər iki dildə isim+isim tipli konstruksiyalarda ikili struktur vardır;
- komponentlərin eyni mövqedə yerləşməsi;
- tabelilik əlaqəsi ilə birləşən əsas və əsli tərəfin mövcudluğu;
- komponentlər arasında leksik uyğunluq struktur cəhətdə ingilis və Azərbaycan dillərində olan isim+isim tipli sintaktik birləşmələrdə digər oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Sintaktik baxımdan hər iki dildə təyini söz birləşmələri ikili xarakterə malikdir. Komponentlərdən birinin təyini, əsli söz, o birisi ilə təyin olunan əsas sözdür. Morfoloji baxımdan isə, ingilis dilində hər iki komponent isimlə ifadə olunaraq formal əlamət qəbul etmir. Azərbaycan dilində isə yalnız I növ təyini söz birləşmələrinin formal əlaməti olmur. Beləliklə, küllü miqdarda dil faktları əsasında müqayisə apardığımız ingilis və Azərbaycan dillərindəki söz birləşmələri istər sintaktik, istərsə də morfoloji baxımdan maraqlı mənzərə yaradır.

b) **Sintaktik üsulla söz yaradılışlığı**. İngilis dili mənşəli terminlərin yaradılmasının daha bir yolu sintaktik üsulla istifadə edilmişdir. Bu üsulla terminlər yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan alınma sözlər nəzərdə tutulur. E.Haugen yazır: “Sintaktik üsulla elmi-texniki terminlərin yaradılması son zamanlarda daha geniş vüsət almışdır. Xüsusilə də astronomiya elminə, kosmonavtikaya aid terminlərin öksəriyyəti sintaktik üsulla yaradılan terminlərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji üsulla yaradılan terminlərin sayı, sintaktik üsulla yaradılan terminlərdən çoxdur. Sintaktik üsulla yaradılan terminlərin birinci və ikinci tərəfi ya öz sözlərimizdən və yaxud əksinə, ingilis dili mənşəli alınma sözlərdən ibarət ola bilər. Bu növ mürəkkəb terminlərin yaradılması bazası dilin lüğət tərkibidir” (3, s. 60-63).

Sintaktik üsulla yaradılan elmi-texniki terminlərin texniki ədəbiyyatımızda işlənməsinə nəzər salaraq radioqəbulədiçi, maşınqayırma, əleyhiqaz, qazçəkən, fondvermə, modeldüzəldən, qazboşaldan radioşüalanma, aerofotoşəkilçəkən, ultradağa, voltartıran və s.

Son zamanlarda istər orta məktəb dərslərində, istərsə də, elmi-texniki ədəbiyyatda ingilis dili mənşəli **kompyuter** termini geniş yazılmışdır. Bu terminin fonetik baxımından dilimizə daha tez uyğunlaşması, onun inkişafı və yazılı dilimizdə daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Kompyuter əsl mənşəli fransız dilindən götürülmüş kompter (saymaq, hesablamaq) sözü təşkil edir ki, həmin söz ingilis dilinə keçərək kompyuter termini kimi formalaşmış və sonralar elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dünyanın bir çox dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə keçərək geniş şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilində kompyuter termini qrammatik forma olaraq özündən başqa bir çox yeni terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompyuter, kompyuterləşmə, kompyuterləşdirici, kompyuterləşdirici, kompyuterləşdirmə, kompyuterləşdirmiş və s. Habelə, həmin termin sintaktik üsulla ana didi mənşəli bir çox sözləri özünə qoşaraq çoxkomponentli yeni növ terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompyuter otağı, kompyuter sinfi, kompyuter zalı, kompyuter salonu, kompyuter oyunu və s.

Ali məktəb dərslərində, texniki ədəbiyyatımızda, yazılı və şifahi nitqimizdə işlənen sintaktik üsulla ingilis mənşəli bir çox mürəkkəb modellər terminlərin birinci tərəfi ingilis dili mənşəli, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinə mənsub olaraq işlənilir. Məsələn: vaqonqayırma, vaqonyığan, vaqonboşaldan, vaqonsürən, kombaynsürən, katersürən, tramvaysürən və s. Sintaktik üsulla yaranan ingilis dili mənşəli həmin terminlər Azərbaycan dilinin texniki ədəbiyyatında, dəqiq elmlərə məxsus dərslərdə elm və texnikanın bir çox sahələrində istifadə edilir. Son dövrlərdə elm təərəqqinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar avtomatika, elektromexnika, eləcə də EHM-in meydana gəlməsi yeni məfhum və anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Sintaktik üsulla yaranan ingilis dili mənşəli söz və terminlərin öyrənilməsi dilçilik baxımından nəzərdə tutulmuş cəlb edir və bu mövzu ətrafında elmi-tədqiqat işi aparılması günün vacib tələblərindən biri hesab edilir. Məlum

olur ki, bu əsas çağırışlardan biridir. Mədəniyyət bütün mədəni imkanların mübadiləsinə və həmçinin insanlar arasında fikir birliyinin yaranmasına zəmin yaradır, müharibələrin və münaqişələrin səbəb və əsaslarını aradan qaldırır. Münaqişələrin həllinə nəzarət üçün bu mühüm və ən real yanəşmədir. Əlbəttə, bu elə də asan bir iş deyil. Belə ki, bütün bunlar çox hazırlıq, böyük səy və səbr tələb edir. Yaxşı nəticələrə nail olmağın yollarından biri həmçinin mədəni mübadilələrin faydalarından və üstünlüklərindən xəbərdar olmaqdır, bunun üçün də bir çox yollar vardır. İngilis dilindən hərfi tərcümədən multikulturalizm “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir (4, s. 96-114). Multikulturalizm təkcə musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə etmir, o həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən siyasətə, iqtisadiyyata, dövlət idarəetmə sistemində, ictimai həyata, elmə və s. təsir edən ictimai fenomenidir. Tarixi və mədəniyyəti, hələ multikulturalizm terminin yaranmasından min il qabaq il baş verən mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və dərinləşməsinin bariz nümunələridir. Görünür ki, qloballaşma dövründə heç bir ölkə multikulturalizmin təsirindən yan keçə bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik söz birləşmələri. Bakı: ADU, 1958, s. 86-94.
2. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin terminologiyasında işlənen Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı, 2006, s. 110-112.
3. Haugen E. The analyse of indiguistic horriwing. Lang, 1950, p. 60-63.
4. James, Furnivall, ed. Originals and Analogues of Some of Chaucer's Canterbury Tales. London: Oxford UP, 1872. Rept. 1928, p. 96-114.

Açar sözlər: İngilis dili, sintaktik birləşmələr, Azərbaycan dili, morfolojiya, termin

Key words: English, syntactic joins, Azerbaijani, morphology, term

Ключевые слова: Английский язык, синтаксические сочетания, Азербайджанский язык, морфология, термин

SUMMARY

The article deals with the word and word combinations in modern english. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make to process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication the functional and stylistic originality of linguistic phenomena in various texts

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли языковых функций в интервации и целостности текста. Рассматриваются процессы интеграции в синтаксисе текстов азербайджанской и английской художественной литературы. Данная проблема актуальна для языкознания, поскольку последние десятилетия знаменуются стремительным развитием лингвистики текста, в задачу которой входит рассмотрение текста с точки зрения его смыслового и идейно-художественного единства, выявление принципов организации и использования речевых средств текста, изучение функционально-стилистического своеобразия языковых явлений в различных текстах.

RƏYÇİ: dos. E.VƏLİYEVƏ